

Riia peapiiskop Albert Suerbeer ja *Descriptiones terrarum*

Anti Selart

Kas pärast viimastel aastasadadel tehtud suurt tööd keskaja ajaloo allikate otsimisel, avastamisel ja avaldamisel, pärast kahe maailmasõja purustusi, on veel võimalik leida senitundmatuid allikaid Liivimaa 12.–13. sajandi ajaloo kohta? See tundub üsna vähetõenäoline, kui ehk lühemad mainimised mõnes teises kontekstis juba tuntud kirjutistes¹ välja arvata. Saksa-maa, Skandinaavia ja Vene allikad näivad olevat sellest aspektist juba põhiliselt läbi töötatud.² Kuid ometi ei maksa alahinnata keskaja Euroopa integreeritust, seda eriti tänu tsentraliseeritusele pretendeerivale kirikuorganisatsioonile. Alles nii hiljuti kui

1970. aastatel osutus võimalikuks avastada teadusavalikkusele Läänemere idaranniku jaoks suhteliselt kaugelt Iirimaalt seni ajaloolaste poolt kasutamata põnev Ida-Euroopa ajaloo allikas. Selleks oli Euroopa geograafiline kirjeldus, mis on saanud eesti lugejale tuttavaks alles neil päevil tänu Marek Tamme äsjailmunud osapublikatsioonile.³ Järgnev kirjutis seab oma eesmärgiks selle kirjelduse käsitlemise Riia peapiiskopi Albert Suerbeeri (†1273) tegevuse taustal.

Mainitud teksti *Descriptiones terrarum*⁴ publitseeris esmakordselt Ameerika latinist Marvin L. Colker 1979. a. Ta pealkirjastas oma artikli “Kas Ameerika taasavastati 13.

¹ Nt. Lääne-Euroopa ajalooteaduses juba hiljemalt 19. sajandil tuntud teose tutvustus Eestis: E. Tarvel. Eesti hispaania munga geograafilises kirjelduses XIV sajandist. – Keel ja Kirjandus 1967, nr. 10, lk. 723–724. Tänapäev eest kirjanduse hankimisel Jüri Kivimäed, Ivar Leimust, Mati Mandelit, Anton Pärna ja Marek Tamme.

² L. Arbusow. Zeitgenössische Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland. – Öpetatud Eesti Seltsi Toimetused, kd. 30 Liber saecularis, 1938, lk. 40–47; L. Arbusow. Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischer Völker. – Baltische Lande, kd. 1 Ostbaltische Frühzeit, vlj. C. Engel, Leipzig 1939, lk. 167–203; S. Vahre. Paul Johanseni käsikirjaline pärand Lüübeki linnaarhiivis. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr. 4 (103), lk. 101–105, siin lk.

10; Vt. ka N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, vlj. G. von Rauch, Köln-Wien, 1986 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, kd. 20), lk. 3–20.

³ M. Tamm. Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u. 1255). – Keel ja Kirjandus 2001, lk. 872–884.

⁴ Pealkiri on pandud Marvin L. Colkeri poolt ja puudub käsikirjas. Vt. G. Freibergs. The *Descriptiones Terrarum*: Its Date, Sources, Author and Purpose. – Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages, vlj. J. Kłoczowski jt., Lublin, 1999 (Proceedings of the Commission Internationale d'Histoire Ecclesiastique Comparee Lublin 1996, kd. 2), lk. 180–201, siin lk. 198.

sajandil?”,⁵ mis küllap on Ida-Euroopa ajaloole – neid, kellele tekst tegelikult eelkõige huvi pakuks – sellest allikast eemale peletanud. Ometi, Läti, Leedu, Vene ja eriti Poola uurijate hulgas on see varem tundmatu kirjeldus pälvinud päris ulatusliku retseptisiooni. Avaldatud tekst pärineb Iirimaa, ühest Dublini ülikooli ehk Trinity College’i (asut. 1591) raamatukogus asuvast mitmesuguseid kirjutisi sisaldavast 13. sajandi lõpu köitest. Koodeks võib pärineda Iirimaa ja on nähtavasti alati seal asunud.⁶ “Maade kirjelduste” algus- ja lõpulõikude järgi otsustades⁷ on see tekst kunagi olnud sissejuhatav osa pikemast kirjutusest tatarlaste kohta või vähemalt plaanitud sellisena – kas ülejäänud osa on läinud kaduma või pole kunagi kirjutatudki, jääb teadmata.

Kirjutatud või kavatsatud tatarlaste-lugu oleks kuulunud ühte ritta päris arvukate 13. sajandi kolmanda veerandi kirjutistega tatarlaste ja nende päritolu, kommete ning kavatsuste kohta, mida koostasid nii Aasias käinud rändurid kui ka õpetlased. 1240.–

1241. a. ulatus Poolasse ja Ungarisse khaan Batu (†1255) laastav sõjaretk, mille kohta käivate teadetega põimusid Euroopas alates 12. sajandist käibinud legendid kristliku preestri Johannese või tema järeltulija riigist kaugel Aasias.⁸ Mongolite ehk tatarlastega (põhiliselt nii nimetavad neid tollased allikad) oli niisiis seotud ühelt poolt hirm – korduvalt kutsuti nende vastu üles ristisõjale – ja teisalt unistus võimalikust koostööst muhameedlaste vastu Püha Maaristisõdades. See kõik kutsus esile huvi teadmata kust välja ilmunud, arvutu ja suure sõjalise jõuga rahva vastu, olgu siis kirjeldavas või eshatoloogilises võtmes, nagu ka nende rünnakutest puudutatud alade suhtes.⁹ Vastavaid lühemaid ja pikemaid teoseid või teoselõike kirjutasid misjonärid ja diplomaadid, kes olid ise tatarlaste maadel käinud, aga ka reisimeeste jutustusi kuulnud inimesed ning samuti kirjalikke teateid kogunud õpetlased. Erilisel kohal teiste hulgas seisavad frantsisklaste Giovanni da Pian del Carpine’i († u. 1252) ja Willemus de

⁵ M. L. Colker. *America Rediscovered in the Thirteenth Century?* – *Speculum* 1979, nr. 54, lk. 712–726. Ajendiks oli seejuures lõik (lk. 724 §19, lõikudeks jagamine publitseerijalt), mida Marvin L. Colker käsitles võimaliku teatena Põhja-Ameerika mandri kohta (*[E]st pretereia insula nostris temporibus inuenta in parte septentrionali dicte terre [Norra]. In quam cum nauī duplicata infra quinquennium itur pariter et reditur. Hec insula spaciosa est, ualde habundas hominibus sed paganis*). See hüpotees näib siiski olevat alusetu, vt. L. P. Čekin. “Opisanie zemel”, anonimnyj geografičeskij traktat vtoroj poloviny XIII v. – *Srednie Veka* 1993, nr. 56, lk. 206–225, siin lk. 210–211, 222–224.

⁶ Colker, *America*, lk. 719–720.

⁷ Colker, *America*, lk. 720 §1 (*[A]d sciendum ortum progressum consuetudines gentis que Tartari nuncupantur notandum est...*); lk. 726 §30 (*Ceterum iam Tartari et qualiter exorti fuerunt breuiter declarabo*).

⁸ U. Knefelkamp. Der Priesterkönig Johannes und sein Reich – Legende oder Realität? – *Journal of Medieval History* 1988, nr. 14, lk. 337–355.

⁹ Vt. A. F. Grabski. *Polska w opiniach obcych X–XIII w.*, Warszawa, 1964, lk. 274–327; J. Strzelczyk. Der Prozeß der Aktualisierung Polens und Osteuropas im Verständnis der gelehrten Kreise des 13. Jahrhunderts (mit besonderer Berücksichtigung der Otia imperialia des Gervasius von Tilbury und der Ebstorfer Weltkarte). – *Ein Weltbild vor Columbus*.

Die Ebstorfer Weltkarte. Interdisziplinäres Colloquium 1988, vlj. H. Kugler, Weinheim, 1991, lk. 146–166, siin lk. 164–165; C. Burnett, P. Gautier Dalché. Attitudes towards the Mongols in Medieval Literature: the XXII Kings of Gog and Magog from the Court of Frederick II to Jean de Mandevill. – *Viator* 1991, nr. 22, lk. 153–167; I. N. Danilevskij. *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.)*. Kurs lekcij, Moskva, 2000, lk. 133–180; P. Jackson. *Medieval Christendom’s Encounter with the Alien*. – *Historical Research* 2001, nr. 74, lk. 347–367. Seejuures on tähelepanuväärne, et nii õigeusklikus Venes kui ka ladinlikus Euroopas nähti tatarlastes ühes tollal väga populaarse eshatoloogilises teoses, Pseudo-Methodiuse *Revelationes*’is (pärineb algselt vahest 7. saj. Süüriast) ette kuulutatud Ismaeli poegade rünnakut ristiinimeste vastu viimaste pattude karistusena. See sündmus pidi aset leidma ajaloo viimasel, seitsmendal aastatuhandel. Vt. ka E. Sackur. *Sibyllinische Texte und Forschungen: Pseudomethodius, Adso und die Tiburtinische Sibylle*, Halle, 1898, lk. 5–8; V. Istrin. *Otkrovenie Mefodija Patarskogo i apokrificheskie videnija Daniila v vizantijskoj i slavjano-russkoj literaturax*, Moskva, 1897, lk. 233–250 vrd. A. Ruotsala. *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century. Encountering the Other*, Helsinki, 2001 (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, sarja Humaniora, kd. 314), lk. 154–155.

Rubriqueise'i reisirakirjad, kes vastavalt aastatel 1245–1247 ja 1253–1255 käisid ise mongolite riigi pealinnas Karakorumis.¹⁰

Iirimaalt leitud *Descriptiones terrarum* ainult mainib tatarlasi. Tema asustatud maailma kirjeldus käsitleb lähemalt Euroopat ja puudutab Vahemeremaid ning Briti saari, kuid põhiline tähelepanu on siin pööratud lisaks Skandinaaviale just Kirde- ja Ida-Euroopale: maale, mis muidugi oli kokku puutes tatarlastega, aga mis ühtlasi oli autorile tuttav. Kirjeldus on üksikasjaline ja üsna realistlik, tugineb pigem autori nähtule ja kuuldule kui õpetatud kirjanduslikule traditsioonile.¹¹ Lugejale tehakse teatavaks paikkondade omavaheline asend ja midagi iseloomustavat nende alade rahvaste kohta.

Descriptiones'e autori puhul on esitatud ridamisi hüpoteese.¹² Kõik autori isiku kohta teadaolev selgub vaid tekstist enesest. Autor koos kaaslasega alustas jatvingide ehk sudoovide (preisi hõim) ristimist (§7); oli juures, kui Tšehhi kuningas Přemysl II Otokar (1253–1278) tegi 1254.–1255. a. ris-

tiretke Sambiasse¹³ ja ristas (kuningas) seal ühe selle maa üliku, andes talle oma nime (§8); osales Leedu suurvürsti Mindaugase kuningaks kroonimisel 1253. a. (§11); võib-olla oli ta käinud ka Taanis – igatahes oli ta kohtunud Põhjalas rännanud taanlasega (§19); üheks autori kaaslaseks oli *frater Vaislanus*, kes jutlustas in *Alba Ruscia*. Need sündmused määravad ka "Kirjelduste" koostamise aja, milleks peaks olema ajavahemik 1255.–1260. a.¹⁴ Ameerika ajaloolane Gunar Freibergs on juhtinud tähelepanu kirjutamisaega täpsustavale asjaolule, et Žemaitija kohta käiv lause "seal pole kunagi keegi ilma mõõgata jutlustanud" ei kehti pärast žemaitide ja Liivimaa kaheaastase vaherahu sõlmimist 1257. a.¹⁵ Liivimaa vanem riimkroonika lisab tõesti, et vaherahu ajal võis julgelt käia Žemaitijas ja vastastikku vabalt kaubelda.¹⁶ Kuid seejärel algasid võitlused taas. Rida ajaloolasi on teksti võimalikku autorit otsinud Poola ja Preisimaa juhtivate vaimulike hulgast, suutmata siiski jõuda veenvale tulemusele. Kandidaatideks

¹⁰ Vt. G. A. Bezzola. Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen, Bern–München, 1974; G. G. Guzman. The Encyclopedist Vincent of Beauvais and his Mongol Extracts from John of Plano Carpini and Simon of Saint-Quentin. – *Speculum* 1974, nr. 49, lk. 287–307; J. Fried. Auf der Suche nach der Wirklichkeit. Die Mongolen und die europäische Erfahrungswissenschaft im 13. Jahrhundert. – *Historische Zeitschrift* 1986, kd. 243, lk. 287–332; A. Klopprogge. Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters, Wiesbaden, 1993 (*Asiatische Forschungen*, nr. 122); J. Gießauf. Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpini. Einführung, Text, Übersetzung, Kommentar, Graz, 1995 (Karl-Franzens-Universität Graz. Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, kd. 6), lk. 44–63; G. G. Guzman. European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia 1231–1255. – *Journal of Medieval History* 1996, nr. 22, lk. 53–67.

¹¹ Čekin. "Opisanie zemel", lk. 210; vrd. Colker. *America*, lk. 715. Kirjandusliku traditsiooni ja "uue" informatsiooni vahekorrast 13. saj. Ida-Euroopa kirjeldustes vt. L. P. Čekin. "Tradicionnye i novye svedenija v zapadnoevropejskoj geografii XII–XIII vv. – Drevnejšie gosudarstva na territorij SSSR. Materialy

i issledovanija 1985 god, Moskva, 1986, lk. 157–163. Vrd. Freibergs. *The Descriptiones*, lk. 184–187.

¹² Ülevaadet vt.: Tamm. *Uus allikas*, lk. 877–878.

¹³ Vt. F. Gause. Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen, kd. 1, Köln–Weimar–Wien, 1996, lk. 13–15.

¹⁴ Colker. *America*, lk. 714–715; E. Ohman'skij. Neizvestnyj avtor "Opisanija zemel" vtoroj poloviny XIII v. i ego svedenija o baltah. – *Balto-slavjanskije issledovanija* 1985, vlj. Viač. Vs. Ivanov, Moskva, 1987, lk. 89–95, siin lk. 92.

¹⁵ *Huic numquam fuit absque gladio predicatum* (§10). Vt. Freibergs. *The Descriptiones*, lk. 182–183. Tema katse kirjutamisaega veelgi täpsustada (aprill 1255), lähtudes sellest, et Riia peapiiskopi sufragaanide arv on antud ilma Karjala piiskopita, ei ole veenev, sest Karjala piiskop oli esiteks pelgalt titulaarpiiskop ja teiseks nimetati ta ametisse vahest 1258., mitte 1255. a. Vt. sellest lähemalt allpool.

¹⁶ *Livländische Reimchronik* mit Anmerkungen. Namensverzeichnis und Glossar, vlj. L. Meyer, Hildesheim, 1963 (edaspidi: LR), v. 4629–4644.

on teiste hulgas välja pakutud Sudoovia piiskoppi dominiiklast Henrikut (esineb allikates 1240.–1260. aastatel)¹⁷ ja Poola dominiiklast Jacek Odrowązi ehk Püha Hyacintust (†1257).¹⁸ Poola ajaloolane Jerzy Ochmański on juhtinud tähelepanu sellele, et tekstis esinevad eri isiku- ja kohanimed nii slaavikui ka germaanipärasel kujul,¹⁹ niisiis ei saa autori etnilist päritolu tema poolt kasutatud nimevormide põhjal määrata. Võib-olla polnud tema emakeel ei saksa ega poola keel? Jerzy Ochmański omalt poolt esitas võimaluse, et autoriks oli frantsisklane Adolfus,²⁰ kes esineb ühes 1253. a. juulis kuningas Mindaugase õukonnas Saksa Ordul Liivimaal annetatud kinkeürikus maade kohta.²¹ Kahtlemata oli *Descriptiones terrarum*'i autor vaimulik, kes tegutses Preisimaal ja Leedus. Ta oli misjonär, mis teeb tõenäoliseks tema kuulumise kas frantsisklaste või dominiiklaste hulka. Baltikumis tuleksid misjonäridena kõne alla ehk ka tsistertslased,²² autor mainib esimesest Preisi piiskopist Christianist kõneldes, et tema kuulus tsistertslaste orduisse (§5). Aga samas ei ole alust tingimata uskuda, et autori nimi üldse peaks esinema samaaegsetes allikates, seda enam, et siiani esitatud oletustel teksti autori isiku kohta kipub alati olema mõni nõrk koht.

Kui tulla tagasi “Maade kirjelduste” raskuspunktide juurde, siis, nagu öeldud, Skandinaavia ees tõusevad esile Preisi- ja Liivimaa ning naaberalad. Ühine nimetaja selle piirkonna kohta 1250. aastatel oli Riia peapiiskopkond. Tegu oli uue, vastasutatud kirikumetropoliga, mille algajalugu saatis rida poliitilisi vastuolusid. Esimeseks Riia peapiiskopiks oli Albert Suerbeer, Kölnist pärinev silmapaistev 13. sajandi kirikutege lane. Juba 1229.–1230. a. soovis ta Bremeni peapiiskopi poolt ametisse nimetatuna asuda Riia piiskopi kohale, kuid paavsti legaat *St. Nicola in carcere Tulliano* kardinaldiakon Otto († pärast 1247) otsustas tollase Riia topeltvaliku Suerbeeri konkurendi, Magdeburgi toomherra Nicolause kasuks. Sama legaat nimetas Albert Suerbeeri 1240. a. Armagh’ peapiiskopiks ja Iirimaa priimaseks.²³ Ta karjäär Iirimaal oli seotud rea raskustega. Suerbeeri püüe kindlustada Armagh’ peapiiskopkonnale juhtivat kohta Iirimaa piiskopkondade hulgas põrkus Dublini, Casheli ja Tuami kirikumetropolide vastupanule.²⁴ Lisandusid kokkupõrge ilmaliku võimuga patronaadiõiguste pärast ja majanduslikud raskused.²⁵ Juba 1244. a. viibis Albert Suerbeer mitte oma kirikuprovintsis, vaid Prantsusmaal, kus juunis ja juulis leidis aset I Lyoni oikumeeniline kontsiil. Samuti

¹⁷ K. Górski. *Descriptiones terrarum* (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku). – *Zapiski Historyczne* 1981, nr. 46, lk. 7–16; K. Górski. The Author of the *Descriptiones Terrarum*: A New Source for the History of Eastern Europe. – *The Slavonic and East European Review* 1983, kd. 61, lk. 254–258, siin lk. 254–255; K. Górski. Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen. – *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, vlj. Z. H. Nowak, Toruń, 1983 (*Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica*, nr. 1), lk. 9–34, siin lk. 10–11. Vt. ka M. Giedroyc. The Arrival of Christianity in Lithuania: Early Contacts (Thirteenth Century). – *Oxford Slavonic Papers, New Series* 1985, kd. 18, lk. 1–30, siin lk. 11.

¹⁸ Freibergs. The *Descriptiones*, lk. 190–197. Hüpoteesi koostamise lähtepunktiks on §7, kus seisab: “Selle [Sudoovia] ristimist alustasin ma koos ühe kaaslasega” (*Haec cum socio ceperam baptizare*). Jacek jutlustas jatvingide seas 1230. aastatel. Kuid vaevalt oli temagi esimene misjonär sellel Poola–Vana-

Vene–Leedu piirialal. Vastuoludest Sudoovia vallutajate vahel vt. B. Vlodarskij. Jatvjažskaja problema v pol’sko-russkikh svjazjah X–XIII vv. – *Meždunarodnye svjazi Rossii do XVII v. Sbornik statej*, vlj. A. A. Zimin, V. T. Pašuto, Moskva, 1961, lk. 116–130, siin lk. 125–127; V. I. Matuzova. Tevtonskij orden vo vnešnej politike knjazja Daniila Galickogo. – *Vostočnaja Evropa v istoričeskoj retrospektive. K 80-letiju V. T. Pašuto*, vlj. T. N. Džakson, E. A. Mel’nikova, Moskva, 1999, lk. 145–152.

¹⁹ Ohman’skij. Neizvestnyj avtor, lk. 93–94. Vt. ka Čekin. “Opisanie zemel”, lk. 212. Vrd. Freibergs. The *Descriptiones*, lk. 189, 192.

²⁰ Ohman’skij. Neizvestnyj avtor, lk. 94–95.

²¹ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung, vlj. Rudolph Philippi jt., kd. 1/1–1/2, Königsberg 1882–1909 (edaspidi: PUB), kd. 1/2, nr. 39, vrd. nr. 106.

²² Seda võimalust kaalub ka: Ohman’skij. Neizvestnyj avtor, lk. 94, kuid reservatsiooniga, et tsistertslaste tegevusest Leedus ei ole teateid.

osales ta juhtivalt kunagi Inglismaa kuninga Henry III-ga (1216–1272) vastuollu sattunud Canterbury peapiiskopi Edmundi (1233–1240, †1240) kanoniseerimise protsessis. Olles tegev Prantsusmaal, loobus Albert selle aasta jooksul oma kirikuprovintsi, 1245. a. oktoobris on Armagh' peapiiskopikohta nimetatud vakantseks.²⁶

Samal, 1245. a. suri Preisimaa piiskop sistertslane Christian (1215–1245) ja tema järglaseks juba peapiiskopina nimetatigi hiljemalt detsembris Albert Suerbeer. Jaanuaris 1246 tehti tema nimetamine ka ta tulevase kirikuprovintsi kleeerusele teatavaks: see hõlmas Preisimaa ja Liivimaa piiskopkonnad. Suerbeeri nimetati Preisi-, Liivi- ja Eestimaa peapiiskopiks. Tegelikult oli piiskop Christian oma vangistuse ajal preislaste käes 1230. aastatel kaotanud oma valdused Saksa Ordule ja vastne peapiiskop osutus olevat ilma sissetulekuteta. Ülalpidamiseks anti Suerbeerile 1246. a. märtsis parasjagu vakantne pisikene Chiemsee (Salzburgi kirikuprovintsi) piiskopkond ja 1247. a. juulis, pärast piiskop Johannese surma, eluajaks Lübecki tühjaks jäänud piiskopikoht. Initsiatiiv selleks võis tulla Albert Suerbeerilt eneselt, sest osutudes peapiiskopiks ilma tegelike valdusteta, sai ta Lübeckist kui Preisi- ja Liivimaale viiva meretee väravast olukorda oma provintsis siiski mingil määral kontrollida. On ka oletatud,

et tema sooviks oli just Lübecki muutmine peapiiskopi residentsiks.²⁷ Hiljem asus Albert siis paari sammu võrra ida poole Riiga. Palliumi kandmise õiguse sai Albert Suerbeer 1246. a. aprillis; samal kuul nimetati ta paavstlikuks legaadiks Preisimaal, Liivimaal, Eestis, Ojamaal, Holsteinis ja Rügenil ning kuu aega hiljem manitses paavst Innocentius IV teda olema tegusam legaadina Venes.²⁸ Legaadiks nimetamine võis olla eelkõige vahend tagamaks residentsita ja valdusteta piiskopile mingidki sissetulekud ja võimalus oma sufragaane siiski kontrollida. Tegelikult olid peapiiskopil niisiis legaadina küll laialdased volitused, kuid tal puudus tegelik jõud ja seega ka mõjuvõim.²⁹

Endine Modena piiskop, paavsti legaati Guillelmus (†1251) oli 1243. a. jaganud Preisimaa neljaks piiskopkonnaks, need olid Chelmno (Kulm), Pomezania (Pomesanien), Warmia (Ermland) ja Sambia (Samland). Kui peapiiskop Albert päris piiskop Christiani vastuolu Saksa Orduga, sai ordu poliitika püüdluseks vältida tugeva metropoliitkonna loomist, kui vähegi võimalik, siis vähemalt mitte Preisimaal. 1249. a. lubas Suerbeer mitte rajada oma residentsi Preisimaale vastu Saksa Ordu tahet.³⁰ Lõpuks langetati 1251. a. otsus, et peapiiskopkonna keskuseks peab saama Riia – linn Preisimaalt eemal –, millega liideti Zemgale piiskopkonna maad. Päriselt sai Suerbeer

²³ *Vetera monumenta Hibernorum et Scotorum historiam illustrantia ab Honorio PP. III. usque ad Paulum PP. III. 1216–1547*, vlj. Augustinus Theiner. *Reproductio phototypica editionis 1864*, Osnabrück, 1969, nr. 104.

²⁴ *Vetera monumenta Hibernorum*, nr. 104, 106, 107, 108, 109; J. A. Watt. *The Church and the Two Nations in Medieval Ireland*, Cambridge, 1970 (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 3 series, nr. 3), lk. 112–114.

²⁵ P. von Goetze, Albert Suerbeer. *Erzbischof von Preussen, Livland und Ehstland*, St. Petersburg, 1854, lk. 6–9.

²⁶ *Vetera monumenta Hibernorum*, nr. 117; *The Life of St. Edmund by Matthew Paris*, vlj. C. H. Lawrence, Oxford, 1996, lk. 91–95.

²⁷ Goetze, Albert Suerbeer, lk. 15–16; M. Rohkohl, Albert Suerbeer. *Erzbischof von Livland, Estland und Preußen*. – *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1917, kd. 47, lk. 68–90,

siin lk. 70–72; K. Forstreuter. *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246*. – *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.* 1960, kd. 10, lk. 9–31, siin lk. 10–12; K. Forstreuter. *Die Fragen der Mission in Preußen von 1245 bis 1260*. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1960, kd. 9, lk. 250–268, siin lk. 250–254; K. Forstreuter. *Zur Geschichte des Christburger Friedens von 1249*. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1963, kd. 12, lk. 295–302.

²⁸ *Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, kd. 1–6, vlj. F. G. von Bunge, Reval–Riga, 1853–1873 (edaspidi: LUB), kd. 1, nr. 189, 191, vrd. 291.

²⁹ Rohkohl. Albert Suerbeer, lk. 71. Vt. ka: P. Reh. *Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert*. – *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 1896, kd. 35, lk. 35–155, siin lk. 72–84.

³⁰ Forstreuter. *Gründung*, lk. 12–16.

Riiga asuda alles pärast senise piiskopi Nicolause surma 1253. a. Paavsti kinnituse sai Riia kui peapiiskopliku katedraali asupaik 1255. aastal. Sellega seoses kaotas Albert 1253.–1254. a. ka oma Lübecki koha.³¹ Seega oli Albert Suerbeeri piiskopivõimu erijooneks selle algusest peale vastuolu tema võimuala tugevaima poliitilise jõu Saksa Orduga. 1250. a. võeti peapiiskopilt ordu survele ära ka tema volitused legaadina. 1254. a. teatas Innocentius IV küll, et Suerbeer on oma legaadivõimu kaotanud vaid Preisimaal ja mitte Liivi- ja Eestimaal ning Venes.³²

Albert Suerbeeri valitsusajal toimus oluline sündmus Baltikumi ajaloos. Leedu suurväürst Mindaugas (†1263) ristiti 1251. a. ning krooniti kaks aastat hiljem.³³ Mindaugase ristimine ja kroonimine oli nähtavasti Liivimaa Saksa Ordu algatus, Mindaugase suhteid paavstiga vahendas Saksa Ordu maameister Liivimaal Andreas von Felben (1241/1248–1253). Ordu soovis selle samuga ühtlasi kindlustada oma positsioone võimuvõitluses Riia peapiiskopiga. 1253. a. kroonis Chelmino piiskop dominiiklane Heidenreich Mindaugase kuningaks, samal aastal pühitses Albert Suerbeer paavsti korraldust täites Leedu piiskopiks Saksa Ordu preestri Christiani. Seejuures võttis peapiiskop vastsest piiskopilt enese suhtes obedientsivande, tunnistamata teda eksemptseks. Ordu saavutas siiski paavsti korralduse Christian sellest vandest vabastada.

Oma vastasseis valitses ka Albert Suerbeeri ja Taani kuninga *resp.* Taani kiriku vahel. Kui paavst tegi peapiiskopi tulevastele sufragaanidele Alberti nimetamise teata-

vaks, siis reservatsiooniga, et tema alla ei kuulu piiskopid, kes juba kuuluvad mingisse peapiiskopkonda, seega siis Taani ala piiskopid Eestis.³⁴ Ometi nimetas Suerbeer end järjekindlalt Preisi-, Liivi- ja Eestimaa piiskopiks ja Eesti ei viita siin pelgalt Lõuna- ja Lääne-Eesti aladele. Teatavasti eksisteeris juba 1220. aastatel Virumaa piiskopkond. Kui 1238. a. Stensby lepingu järel sai Taani kuningas Harju- ja Virumaa tagasi, siis täitis kuningas 1240. a. Tallinna piiskopi koha ja Virumaa jäi algul vakantseks, hiljem aga liideti Tallinna piiskopkonnaga.³⁵ Samal ajal nimetas Lundi metropoliidiguste vastu Suerbeer 1247. a. Virumaale omalt poolt piiskopi, frantsisklase Dietrichi.³⁶ Paavst Aleksander IV 1255. a. Suerbeerile antud kaitseürikus seisab tema sufragaanpiiskopkondade hulgas ka Virumaa.³⁷ Siin pole tegu mitte apostelliku korraldusega piiskopkondade alluvussuhete kohta, vaid paavstipoolse kinnitusega Riia peapiiskopi taotlusele. Seega olid Suerbeeri pretensioonid Põhja-Eestis jätkuvad. Dietrich tegelikult oma piiskopkonda kunagi ei asunud, esinedes allikates Saksamaal viibivana vähemalt 1272. aastani.³⁸

Peapiiskop Albert Suerbeeri tegevus haaras niisiis Preisi- ja Liivimaa kõrval ka Vene. Sellele lisandus ka tema seotus katsetega kristianiseerida ja allutada Vadjamaa. 19. märtsil 1255 andis paavst Aleksander IV Riia peapiiskopile välja kirja, milles teatas uue piiskopi nimetamise vajadusest. Nimelt selgub kirjast, et *nobiles viri Otto de Luneborch et Tidericus de Kivel fratres Rigensis et Revaliensis diocesium* ("vennad Riia ja Tallinna diötseesidest, aadlimehed Otto von Lüneburg ja

³¹ F. Schonebohm. Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 1910, kd. 20, lk. 295–365, siin lk. 319–324; Rohkohl. Albert Suerbeer, lk. 73–87; G. A. Donner. Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern (†1251), Helsingfors, 1929 (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, kd. 2, nr. 5), lk. 404–405.
³² LUB kd. 1, nr. 214, 262; PUB kd. 1/1, nr. 195–201; Forstreuter. Fragen, 258–260.

³³ LR, v. 3451–3608.

³⁴ LUB kd. 1, nr. 188.

³⁵ Diplomatarium Danicum, kd. 1/7, vlj. N. Skyum-Nielsen ja H. Nielsen, København, 1990, nr. 56, 290.

³⁶ LUB kd. 6, nr. 3030.

³⁷ LUB kd. 1, nr. 282; PUB kd. 1/1, nr. 317.

³⁸ Vt. F. G. von Bunge. Livland, die Wiege der Deutschen Weihbischöfe, Leipzig, 1875 (Baltische Geschichtsstudien, kd. 1), lk. 47–52, vrd. Goetze. Albert Suerbeer, lk. 144–146.

Dietrich von Kivel”) olid andnud kuuriale teada, et nende maa naabruses asuvad paganad soovivad üldsegi mitte vähesel hulgal pöörduda ristiusku. Paavst andis Albert Suerbeerile loa ja korralduse nimetada nendele paganatele piiskop.³⁹ Samal aastal andis paavst ka peapiiskop Albertile viimase palvel loa nimetada Karjala, Vadja- ja Ingerimaa rahvale piiskop. Neid maid, kus parasjagu olevat rahvas pöördumas paganismest ristiusu juurde, käsitletakse seega osana Riia kirikuprovintsist.⁴⁰ Küllap on sama sündmustikuga seotud Novgorodi leetopisside märged, et 1256. a. tulid rootslased, hämelased, soomlased ja *Didman* (küllap Dietrich von Kivel) oma hulga rahvaga ja hakkasid ehitama linnust Narva jõel.⁴¹ Dietrich von Kivel ja võib-olla tema lähisugulane Otto von Lüneburg kuulusid mõlemad Riia peapiiskopi läänimeeste hulka.⁴² Võib-olla 1258. a. nimetatigi Karjala piiskopiks endine Stade rüütel ja Hamburgi toomhärja Friedrich von Haseldorp.⁴³

Albert Suerbeeri tegevus legaadina Venes oli seotud paavst Innocentius IV (1243–1254) aegsete püüetega võita vene kirik Rooma obödiantsi. Isikute tasemel haakus see püüe omakorda kuuria ja tatarlaste suhetega. 1245. a. aprillis asus Lyonist teele frantsisklase da Pian del Carpine saatkond tatari suurkhaani juurde. Reisil läbi Poola kohtus saatkond Volõõnia vürsti Vassilko Romanovitšiga († umbes 1270). Edasi suun-

dus saatkond Venesse, kus leidis aset katoliiklaste nõupidamine Volõõnia piiskoppidega. Giovanni da Pian del Carpine luges seal ette paavsti kirjad, mis kutsusid Vene kirikut ühinema Rooma supermaadi alla.⁴⁴ Tagasiteel Karakorumist 1247. a. kohtusid saadikud Kiievis Galiitsia vürsti Daniil Romanovitši († umbes 1264) ja Vassilkoga. Daniil ja Vassilko andsid frantsisklase reisikirja andmeil nüüd teada, et nad tahavad pidada paavsti oma isandaks ja isaks ning Püha Rooma Kirikut oma emaks ja õpetajaks – ühtlasi saatsid vürstid koos Carpinega paavsti juurde oma kirjad ja saadikud.⁴⁵ Vahest selle kohtumisega juunis on seotud paavsti kirjad Daniilile ja Vassilkole 27. augustist 1247. a.⁴⁶ Järgmisel päeval sai peapiiskop Albert voli seada Venes ja Preisimaal preestriteks ja piiskoppideks abieluväliselt sündinud mehi.⁴⁷ Septembri alguses tegi Innocentius IV legaadile ülesandeks isiklikult minna Galiitsiasse ja teha kiriku ühendamise teoks.⁴⁸

Võimalust leida tatarlaste ülemvõimu vastu seismisel toetust Ladina-Euroopast ei kaalunud sugugi ainult Edela-Vene valitsejad. 23. jaanuaril 1248. a. on paavst Innocentius IV saatnud läkituse Suzdali vürstile (*duci Susdaliensi*) Aleksandrile üleskutsega kuuletuda Rooma kirikule ja teavitada tatarlaste kallaletungidest Saksa Ordu Liivimaa vendade kaudu paavstikuuriat.⁴⁹ Aleksandr on sellele kirjale vastanud. 15.

³⁹ LUB kd. 1, nr. 281.

⁴⁰ LUB kd. 3, nr. 283b.

⁴¹ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov, vlj. A. N. Nasonov jt., Moskva, 2000 (Polnoe sobranie russkikh letopisej, kd. 3), lk. 81, 308, 328. Vt. A. Selart. Eesti idapiir keskajal, Tartu, 1998, lk. 39–40, vrd. E. L. Nazarova. The Crusades against Votians and Izhorians in the Thirteenth Century. – Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500, vlj. A. V. Murray, Aldershot, 2001, lk. 177–195, siin lk. 189–194.

⁴² Goetze. Albert Suerbeer, 147–157; P. Johansen. Die Estlandliste des Liber census Daniae, Kopenhagen–Reval, 1933, lk. 800, 823.

⁴³ Bunge. Livland, lk. 77–82, vrd. Schonebohm. Besetzung, lk. 338; T. Christiani. Über den Bischof Friedrich von Haseldorp und den Propst Ludovicus in Dorpat. – Sitzungsberichte der Gelehrten

Estnischen Gesellschaft 1908, 1909, lk. 29–31, siin lk. 30–31.

⁴⁴ Gießauf. Mongolengeschichte, lk. 111–112 ptk. IX. 2–3, lk. 122 ptk. IX.49

⁴⁵ Gießauf. Mongolengeschichte, lk. 122 ptk. IX.48.

⁴⁶ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953), kd. 1, vlj. A. G. Welykyj, Romae, 1953 (Analecta ordinis S. Basilii Magni sectio 3, kd. 2/1), nr. 20–22.

⁴⁷ Ilmselt peeti siinkohal eelkõige silmas Vene vaimulikkonda, sest õigeusu kirikus teatavasti puudub ilmikpreestrite tsõlbaadinõue, seega pärines suur osa Vene vaimulikkonnast katoliku kiriku silmis ebaseaduslikest abieludest.

⁴⁸ Documenta Pontificum Romanorum, nr. 23–24, 26–27; LUB kd. 1, nr. 195.

⁴⁹ Akty istoričeskie, otnosjaščiesja k Rossii, vlj. A. I. Turgenjev, kd. 1, Sanktpeterburg, 1841, nr. 78.

septembril 1248 on dateeritud paavstlik läkitus Novgorodi vürstile Aleksandrile, mille järgi paavst oli Preisimaa peapiiskopi, apostliku legaadi vahendusel saanud teada Aleksandri soovist ja nõusolekust tunnustada paavsti kirikupeana ja selle mägina rajada tema linna Pihkvasse katedraal. Paavst manitses ühtlasi Aleksandrit, et ta võtaks auväärselt vastu mainitud peapiiskopi, kes soovib isiklikult Aleksandrit külastada.⁵⁰ Tolle külastuse tegeliku asetleidmise kohta pole aga kindlaid allikaid. Ka kuuria ja Galiitsia ning Volõõnia vürstide suhteid vahendasid edasistel aastatel Poola ja Tšehhi ala vaimulikud ning mitte enam Preisimaa peapiiskop Albert Suerbeer.

Tulles tagasi kõnealuse Irimaalt leitud teksti juurde, torkab silma, et “Maade kirjelduste” paljud episoodid langevad kokku Albert Suerbeeri tegevuse raskuspunktidega 1240. ja 1250. aastatel. *Descriptiones*’e autori kuulumist peapiiskop Alberti kaastööliste või lähikondlaste hulka on oletatud korduvalt.⁵¹ Eriti Karol Górski rõhutas, et tegu on ainsa teadaoleva jutustusega Preisimaa ristimise kohta, mis seisab väljaspool Saksa Ordu traditsiooni ja kus ordu ei mainitagi⁵² – ordu asemel on tegelasteks

mungad. Vihje Saksa Ordule – aga miks mitte ka hooajati Preisi- ja Liivimaad külastanud ristosõdijatele – on vaid teade, et Žemaitijas ei ole seni keegi saanud ristiusku kuulutada “ilma mõõgata” (*absque gladio*), Preisimaa pöördumisele aga pani samuti “ilma mõõgata” aluse nende piiskop Christian (§5, §10). Niisiis on tegu kirikliku vaatega misjonitööle, mis väärtustab mitte sõda, vaid jutlustamist.⁵³ Saksa Ordu ei ole mainitud ka kuningas Mindaugase kroonimise episoodi puhul,⁵⁴ kuigi, niipalju kui on teada teistest allikatest, just Saksa Ordu ja selle Liivimaa haru olid vahendajad kuuria ja Leedu valitseja vahel.

Descriptiones’e autor on küllap isiklikult viibinud Liivimaal. Ta tunneb lisaks Preisimaale ja Leedule üksikasjalikult ka Liivimaa piirkondi⁵⁵ ning on tuttav legendiga kristliku Liivimaa algusloo kohta, mida vahendavad ka ammutuntud allikad, Läti Henriku kroonika ja Liivimaa vanem riimkroonika (§13). Kõigepealt võib “Maade kirjelduste” jutustusest lugeda, et kaupmehed aeti esmakordselt tormiga Väina jõe suudmesse, kus nad avastasid lihtsa ja kaitsetu (*inermis*) rahva.⁵⁶ Kaupmehed said nõusoleku, et ehitada väike kivilinnus “mainitud jõe saare-

⁵⁰ Goetze. Albert Suerbeer, lk. 174–175, nr. 5.

⁵¹ Górski. *Descriptions*, lk. 16; Ē. Mugurēvičs. Geographische Beschreibung “*Descriptiones terrarum*” und deren Informationsquellen über ostbaltische Völker in der Mitte des 13. Jahrhunderts. – *Ślowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, vlj. Z. Kurnatowska, kd. 1, Wrocław, 1996, lk. 125–130, siin lk. 128–129; Ē. Mugurēvičs, “Geogrāfiskais traktāts “*Descriptiones terrarum*” un tā informācijas avoti par austrumbaltijas tautām 13. gadsimta vidū. – *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 1995, nr. 7/8, lk. 23–30, siin lk. 26–27; Tamm. *Uus allikas*, lk. 877–878.

⁵² Górski. *Author*, lk. 257–258.

⁵³ Asjaolu omakorda võiks kinnitada autori kuulumist kerjasmunkade hulka. See ei pruugi olla tingimata kriitika nimelt Saksa Ordu aadressil, vaid erinevast kohast ühiskonnas tingitud erinev arusaam sellest, mis on primaarne: kas rüütellikud kangelasteod sõjas paganate vastu või misjonitöö ja jutlustamine.

⁵⁴ Vt. R. Mažeika. When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of Honour in the Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240–63). –

Crusade and Conversion, lk. 197–214, siin lk. 205.
⁵⁵ Vrd. nt. LR, v. 8923–8928: “Kurelased ja Liivimaa, neid nimetatakse tõesti üheskoos võõrastel maadel, see on tõsi. Kes võiks seda kirjeldada, kuidas iga paika nimetatakse? Üteldakse kõik kokku Liivimaa” (*Kūren und Nieflant/ die sint uber ein genant/ in vremen landen, daz ist wâr./ wer mochte daz geschrîben gar,/ wie ieclich gegende ist genant?/ man heizet ez allez Nieflant*). Gunar Freibergsi hinnangul (Freibergs. *The Descriptiones*, lk. 190, 192) kirjeldab teksti autor Liivimaad kuulduste põhjal, Preisimaad aga isikliku kogemuse alusel. Kuid teisalt võib hoopis Liivimaa algusloo kohta käivat teavet pidada üksikasjalikumaks kui teateid Preisimaa kohta. Piiskop Christiani võib olla nimetatud ka kui Albert Suerbeeri eelkäijat.

⁵⁶ Vt. LR, v. 127–137, 139–140 (*die Dune ein wazzer ist genant,/ des vluz gēet von Rūzen lant*), 153–155 (*doch wurden sie dar hin gesant/ von der starken winde craft/ gegen der selben heidenschaft*), 177–179 (*dô sprāchen sie umme einen vride/ und lobeten den bie der wide*) vrd. §13: *Hec inicum sue salutis per mercatores habuit. Qui pulsi tempestate in magnum flumen qui Duna dicitur decedens de Ruscie partibus deuenerunt. Et uiderunt populum simplicem et inermem... habito consilio pacem*

le”, kaitsmaks end ja oma kariloomi. Kohalikud elanikud kavatsenud selle kõitega siukutades maha tõmmata, kuid, kaotades linnusest lastud noolte tõttu palju oma mehi, sõlmisid kaupmeestega igavese rahu, mis avas Liivimaal tee ristiusu levikule. Henriku Liivimaa kroonika sisaldab sellesama jutustuse, ainult täpsustades, et kõitega linnuse alla tulijaiks olid semgalid.⁵⁷ Tõsi, *Descriptiones*’e järgi sobiks linnus saarel olema Holmi (Mārtiņšala) linnus, Henriku järgi aga kuulus episood Üksküla (Ikšķile) linnuse ajalukku, mis läti arheoloogi Janis Graudonise arvates oli kaupmeeste tugipunktina alguse saanud juba enne piiskop Meinhardi tegevust.⁵⁸ See ei pruugi tingimata tähendada, et anonüümne autor tundis Henriku kroonikat.⁵⁹ Viibides peapiiskopi vastses residentsis Riias võis ta ka suulise traditsiooni vahendusel olla tuttav juttudega Liivimaa misjoni alguse kohta – või siis tõesti hiljem mälu järgi vahendada kokkupuudet kõnealuse kroonikaga. Liivimaad nimetab autor ka peapiiskopi asupaigana, kellel on neli sufragaani Preisimaal ja kolm Liivimaal (küllap on mõeldud Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskoppe).⁶⁰

Edasi kirjeldab tekst karjalasi (§23–25), kes elavad metsas ja on väga primitiivsed. Nad pagevad võõraste, näiteks kaupmeeste lähenedes metsa. Kaupmehed võivad nende mahajäetud majakraami kasutada, aga kui nad võtavad sealt midagi kaasa, näiteks karusnahku, siis ründavad karjalased neid kohe. Üks kaupmeestest kutsus aga autori saatjat *Vaislanust* enesega kaasa, veendes, et tollel õnnestub karjalasi ristida ja seal kirikuid ehitada. Nagu eespool mainitud, nimetati 1250. aastatel tõepoolest ametisse Karjala piiskop. *Vaislanus* aga oli enne jutlustanud *in Alba Russia*, “Valges Venes” (§25). Selle toponüümi määramine on üsna ebakindel, ta võib siinkohal – tegu on vahest nime esmakordse esinemisega kirjalikus tekstis – tähendada mitte tänapäeva Valgevenet, vaid Põhja-Venet, Novgorodi-Pihkva ala⁶¹ ehk ka Vadjamaad.⁶² Seegi teade sobib kokku Albert Suerbeeri tegevusringiga, olgu siis misjonikatsetega Vadjamaa paganate hulgas või pretensiooniga rajada katoliku katedraal Pihkvasse.

Lõpuks mainib *Descriptiones*’e tundmatu autor korduvalt Venet (§7, 11, 13, 22, 26). Ta toob esile Euroopa jagunemise “mõnede arvates” ida- ja läänekiriku järgi kaheks

cum mercatoribus perpetuam inierunt. Küllap on siin tegu Liivimaal käibiva algusloo ja geograafiliste tõsiasjade sõltumatute kirjapanekutega ja mitte “Riimkroonika” (kirjutatud 1290. aastatel) hüpoteetilise varasema osa tõlkega ladina keelde (nagu oletab Freibergs: *The Descriptiones*, lk. 185). Vt. ka P. Johansen. *Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute*. – Europa und Übersee. Festschrift für E. Zechlin, vlj. O. Brunner, Hamburg, 1961, lk. 42–68; Tamm. *Uus allikas*, lk. 882–884. Liivimaa vanemast riimkroonikast vt. viimati: A. V. Murray. *The Structure, Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle*. – *Crusade and Conversion*, lk. 235–251. Vt. ka Henriku Liivimaa kroonika, vlj. E. Tarvel, Tallinn, 1982 (edaspidi: HLK), ptk. VII.4 lk. 42–43 (*Lyvones tamquam homines inieremes*).

⁵⁷ HLK, ptk. I.6 lk. 24–25. Vt. ka LR, v. 215–224.

⁵⁸ J. Graudonis. *Archäologische Forschungen in Uexküll*. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 1995, kd. 44, lk. 475–508, siin lk. 501–506. Holmi linnuse arheoloogilisest uurimisest 1966.–1974. a. vt. Ē. Mugurēvičs. *Mittelalterliche Siedlungen und Veränderungen der Siedlungsstruktur*

am Unterlauf der Daugava im 12. bis 13. Jahrhundert. – *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 1983, kd. 7, lk. 171–178, siin lk. 175; Ē. Mugurēvičs. *Die Dorfsiedlung und die Burg Holme bei Salaspils (Lettland) im Mittelalter*. – *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. N. Angermann zum 60. Geburtstag, vlj. O. Pelc, G. Pickhan, Lüneburg, 1996, lk. 99–107, siin lk. 101–105. Vt. ka Ē. Mugurēvičs. *Rakstītie avoti par Mārtiņšalas pili 12.–14. gs.* – *Pētījumi par Rīgas arhibīskapijas pili*, vlj. I. Ose, Rīga, 1999 (Latvijas viduslaiku pili, kd. 1), lk. 203–215.

⁵⁹ Ē. Mugurēvičs. *Geographische Beschreibung*, lk. 129; Ē. Mugurēvičs. “*Ģeogrāfiskais traktāts*”, lk. 27.

⁶⁰ Sellest, kas Kuramaa kuulub Liivi- või Preisimaa juurde (s.t. kas kirikule peab allutatud maadest langema vastavalt kaks kolmandikku või üks kolmandik) vt. LUB kd. 1, nr. 180, 181.

⁶¹ Čekin. “*Opisanie zemel*”, lk. 211, 224–225;

Ē. Mugurēvičs. “*Ģeogrāfiskais traktāts*”, lk. 29.

⁶² Geograafiline termin “*Valge Vene*” esineb sagedamini allikates alates 14. sajandist, tähistades eri

osaks (*secundum quosdam in duas distinguitur partes, in orientalem scilicet et occidentalem ecclesiam*, §3), kusjuures idakiriku ossa kuuluvad maad Venest Kreekani (§20, 26).

Käsikirja leidmine Iirimaalt ja Albert Suerbeeri Iirimaa-episood pakuvad võimalust, et *Descriptiones*'e koostaja oli keegi vaimulik (dominiiklane?), kes oli 1250. aastatel tegev peapiiskop Albert Suerbeeri lähikonnas. Kui ta aja möödudes asus Iirimaa-⁶³le, hakkas ta seal kirjutama teost tatarlaste kohta. Teated Skandinaavia kohta võisid autorini sel juhul jõuda nii Läänemere-maadest kui ka juba hiljem Iirimaal. Ameerika ajaloolane William Urban on selle teksti lähemalt kaalumata kuulutanud 1253. a.

Mindaugase kroonimisel osalenud Iiri frantsisklaste loominguks, kes koduteel Leedust Iirimaa-le põigatud läbi Roomast ja kandnud seal paavstile ette Läänemere-maadest valitsevast olukorrast.⁶⁴ Selline konstruktsioon näib olevat küll lihtsustatud ja paikapidamatu – pole teateid ei Iiri munkade viibimisest Mindaugase kroonimisel ega mingist ettekandest paavstile – ja käsikirja asumine ühes paigas ei tähenda, et see peaks olema nimelt seal koostatud, kuid küsimusena võiks teksti Iirimaa päritolu ikkagi tõstatuks jätta.⁶⁵ Iirimaad ennast on tekstis küll mainitud vaid üks kord.⁶⁶

Muidugi jäävad kõik arvamused *Descriptiones*'e autori isiku kohta pelgalt oletusteks

paikkondi tänapäeva Valgevene alast kuni kogu Moskooviani. Selle etümoloogia osas on esitatud rida väga erinevaid ja kohati päris fantastilisi seisukohti (vt. A. Solov'ev. Velikaja, Malaja i Belaja Rus'. – Voprosy Istorii 1947, nr. 7, lk. 24–38, siin lk. 33–34; P. F. Krapivin. Pachozdann'e nazvaú «Rus'», «Belaja Rus'» V «Čyrvonaja Rus'». – Vesci Akademii Navuk Belaruskaj SSR, seryja gramadskich navuk 1956, nr. 3, lk. 53–66, siin lk. 57–61; E. E. Širjaev. Belarus': Rus' Belaja, Rus' Černaja i Litva v kartah, Minsk, 1991, lk. 9–10; N. N. Ulaščik. Vvedenie v izučenie Belorusskogo-litovskogo letopisanija, Moskva, 1983, lk. 85; L. R. Kozlov. Karty XVI–XVII vv. kak istočnik po istorii Belorussii. – Voprosy istoričeskoj kartografii i kartografičeskogo istočnikovedenija, vlj. L. A. Gol'denberg, V. M. Kabuzan, Moskva, 1983 (Problemy istoričeskoj geografii Rossii, kd. 3), lk. 141–162; M. F. Pilipenko. Vozniknovenie Belorussii: novaja koncepcija, Minsk, 1991, lk. 80–82, 129; A. Bely. Chronika Belaj Rusi. Narys istoriyi adnoj geagrafičnaja nazvy (<http://www.geocities.com/imantas2/etno/bely-by.htm>, külastatud 08.05.2002). See uurimus on ilmunud autorile kättesaamatuks jäänud raamatuna Minskis 2000. a. Võrgulehekülj pakub sellest lugemiseks kokkuvõtet). Üks arvestatavamaid peab toponüümi üheks algeks tähenduseks Bielsk Podlaski piirkonda Vana-Vene–Poala piirialal (G. Il'inski. K voprosu proishozhdenii nazvanija «Belaja Rus'». – Slavia. časopis pro slovanskou filologii, kd. 6, 1927–1928, lk. 388–393. Vrd. siiski vastuväiteid: M. Fasmer. Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka, kd. 1, Moskva, 1986, lk. 149). Enam-vähem tänapäeva Valgevene ala kõrval (nt. Joannis de Czarukow chronicon polonorum. – Pomniki dziejowe Polski, przedruk fotooffsetowy wydania z roku 1872, kd. 2, vlj. A. Bielowski, Warszawa, 1961, lk. 599–756, siin lk. 719; Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer

Concils 1414–1418, vlj. M. R. Buck, Tübingen, 1882 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, kd. 158), lk. 47, 51, 136, 159, 171, 191 vrd. lk. 207) on see sõna 14.–15. saj. just Preisimaa traditsioonis tähendanud Novgorodi ja Pihkvat (vt. Codex epistolaris Vitoldi magni duci Lithuaniae 1376–1430, vlj. A. Prochaska, Carcovie 1882 (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, kd. 6), lk. 245 nr. 498, lk. 262 nr. 543; vrd. Novgorodskaja pervaja letopis', lk. 403; Aus Peter Suchenwirt, Heinrich dem Teichner und anderen deutschen Dichtern, vlj. E. Strehlke. – Scriptores rerum prussicarum, kd. 2, Leipzig, 1863, lk. 155–178, siin lk. 157, 160). Võiks küsida, kas pole siinsel juhul tegu varasema Läänemere-äärse valge-nimelise rahva kohta käiva õpetatud traditsiooni (*Albani, qui lingua eorum Wizzi dicuntur*, Adami gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, vlj. J. Lappenberg, Hannover 1876 (Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex MGH recursum), lk. 167 §19) ülekandmisega Loode-Vene alale kõlaliselt sarnase vadjalaste nime kaudu (Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae, vlj. E. Strehlke. – Scriptores rerum prussicarum, kd. 2, lk. 9–154, siin lk. 30: *Rutenos Watenses*)?

⁶³ Kuigi Albert Suerbeer sai 1245.–1246. a. Preisija Liivimaa peapiiskopiks, säilitas ta õiguse provideerida viis benefiitsi Armagh' peapiiskopkonnas. Vt. Goetze. Albert Suerbeer, lk. 13, 169 nr. 1; H. Hildebrand. Livonica, vornähmlich aus dem 13. Jh., im Vaticanischen Archiv, Riga, 1887, lk. 51–52, nr. 27; Forstreuter. Fragen, lk. 251–252.

⁶⁴ W. Urban. Roger Bacon and the Teutonic Knights. – Journal of Baltic Studies 1988, kd. 19, lk. 363–370, siin lk. 365–366. Vrd. siin ka: A. J. Forey. Military Orders and Secular Warfare in the Twelfth and Thirteenth Centuries. – Viator 1993, kd. 24, lk. 79–100, siin lk. 98; J. Miethke. Die Kritik des

ja vaevalt õnnestub kellelgi koostada kõigi poolt omaks võetavat hüpoteesi. Kuid kindlasti ei ole põhjust piirduda autori ja tema informatsiooniallikate üle arutlemisel uurijatele muudest allikatest teada olevate isikute ringiga, otsides ühe tatarlaste loo autorit paljude seast millegipärast tingimata kitsast piiskoppide ja pühakute ringist, samas kui näiteks pea kõik ühe tuntuma tatari-reisi kirjelduse autori Willemus de Rubruquise kohta teada olev pärineb tema enese reisi-kirjast. Vana-Liivimaa ajaloo seisukohast on aga tegu huvipakkuva mälestisega, mis vahendab – nappi küll, aga ikkagi – vaimulik-konna arusaama Baltikumi misjoni ja ristisõdade kohta 13. sajandi keskel. **T**

Franziskaners Roger Bacon an der Schwertmission des Deutschen Ordens. – Prusy–Polska–Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Z. H. Nowakowi w 65 rocznic urodzin i 40-lecie pracy naukowej, vlj. A. Radziwiński, J. Tandecki, Toruń, 1999, lk. 45–55, siin lk. 54–55.

⁶⁵ Vt. Čekin. “Opisanie zemel”, lk. 207.

⁶⁶ §20: *Hibernia uero inter meridiem cita est et estiualem occidentem.*

**Anti Selart
(1973)**

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna (1995).
Töötab Tartu Ülikoolis,
uurimisvaldkonnaks Liivimaa ajalugu
13.–16. sajandini,
eriti suhted Venega.